

ראובן בן-שם

מתוך יומן גיטו וארשה 1941

קבצים

מאי 1941.

קרוב למאה אלף איש יוצאים בבוקר ועד הערב המאוחר ולפעמים אחרי שעות העוצר ופרשטים יד ומבקשים ברכה. היות שאין בכוחה של שום חברה בעולם, אפילו הטובה והמוסרית ביותר, בעיקר בניטו שלנו, להאכיל ולו גם בפירור לחם, מחנה ענקי כזה, מנהלים מאה אלף האלה את מלחמתם בצורות שונות וחדשות, לעורר שיטת-לב העוברים עליהם ועל סבלם, לעורר רחמי-הנחתים אל רחמי אלה שאין להם כבר מה לתת, אבל עדיין אינם שומדים בחוצות ומבקשים. מאה אלף קבצים לוחמים מלחמת-קיוםם האחרונה.

יצאנו עם פרוטס ושאריו להסתכל, להביט בצורות, „עניים-מתים“ הללו, כי לא עני במת, אלא עני-מת כל אחד חצומד לפנינו. ויש כמה מינים של קבצים, בצורות פשיטת-ידי:

א. בראש החשבון הוא לפי כמותם נמצאים הרגליים. למחנות הרגליים נמנו אלה האלפים, ואולי הרבבות, שכל בוקר עד ערב הלכו מבית לבית, מדלת לדלת, מחנות לחנות. פשטו יד, כדי לקבל סירוב, או לשמוע: „אצלנו נוחנים ביום ה'“, במשך הזמן למדו הקבצים לשמור על הסדר ולא נכנסו לחנות בלא תור, כי אם במקרה שחשבו שהחנווני שכח אגב טרדתו ורוב פריצו ויחן פרוטה נוספת.

ב. „הקאואלרית“, עליה נמנו „החוטפים“ מכל המינים, בין אלה שרצו אחרי שללם, בין אלה שנחבאו מתחת לפתחיה-החנויות, והוציאו בכוח חבילות מזרועות נשים וילדים.

כמות שני המינים הללו רבה היא, אבל פרנסתם מצטמצמת והולכת ליום ליום. חזו זאת מראש מרחיקי-ראות מבין הלוחמים את מלחמתם האחרונה בחזית החיים, בשדה-הרעב, וניסו בתחבולות שונות להיבדל מן המחנה הזה, לעמוד באתר מיוחד

שיבלטו ויעוררו שימת־לב ובתוצאה — יכניסו דבר־מה לכיסם ולמשפחתם החולה, שאינה יכולה לצאת החוצה.

ג. העומדים ביחידות במקום קבוע, יוצרים אטמוספירה של קביעות ומסורת, שיש כבר סוג נשים וילדים היוצאים בבוקר תחוצה והפרוטה כבר מוכנה בידיהם, לתת לעני העומד בשער־ביתם או בקרן הרחוב שלהם. כן תוחבים ליד עני כזה, עני „שלחם“, גם חתיכת לחם; לפעמים גם חמאה, שארית כעד, חתיכת תפוח.

ד. זוגות העומדים ופושטים ידיים לסירוגין: אחד פוסק, השני פושט — אך מתחלקים שווה בשווה. עומדים איש ואשה, ידיים מושטות, פושטים ושותקים.

ה. זמרים. משמיעים שיר של בקשה או שיר סתם.

ו. מנגנים בכל מיני כליוזמר, בעיקר כינור או תליל.

ז. מנגן יחיד, רובץ בסימטה, ולפניו תווים. על־ידו אחיו הקטן, המעלעל בדפי התווים והופכם; והכל מתוך צביון של רצינות מלאה. זורקים לו פרוטה, אך הוא אינו מסיח דעתו, כאילו לא לזה התכוון, וממשיך הלאה בנגינתו.

ח. מנגן מיוחד, כאותו מנגן־כנר מצטיין צעיר, שהיה מופיע לפנות ערב. הוא ידע להתאים את המנגינה לרוח הזמן, רוח של צער ותוגה.

ט. מקהלה של ארבעה, ואפילו עשרה אנשים. לרוב הם שרים שירים יהודיים בשפה הפולנית, לעורר את לבות „הגברות“, ואלה הרי אוהבות פולנית. אפילו נשי הגבירים החדשים, שעדיין לא למדו את שפת־המדינה ועדיין שקועים במיט שיערי האידית. מתגברות לשמע שיר פולני, מתרסקות ונותנות פרוטה למקהלה.

י. מקהלה עם מנצח, המשתחוה לקהל, ובידו מקל־ניצוח; ויש גם מנצח על־פי תווים.

יא. חזן ומשוררים. הרפרטואר העיקרי שלהם הוא „יבנה בית־המקדש במהרה בימינו“. מקהלה כזו מצליחה מאוד ויש לה כבר הרבה מחקים.

יב. זמרי סולו. לא ידענו שמספר זה רב של בעלי כשרונות מהמדרגה הראשונה נמצאים אצלנו. בזמן האחרון נתבלטו כמה נערים, בני תשע—שנים עשרה, שקולם כה ערב וחזק, המושכים אנשים רבים ללכת לשמוע אותם. אחד מהם, צעיר בן עשר וחצי, „הצלחה“ ממש. הגה איש היסס. שמע אותו שר וכה התלהב מקולו, עד שלקחו אתו לרחובות הפולנים. הלבישו, ואפילו רצה להדריכו. אלא שהתוכנית לא אושרה על־ידי אבי הילד שהביאו חזרה לגיטו ואסר עליו לשיר ברחובות. עכשיו הוא מכלכלו ומלבישו ומשלם למורה עברי שימשיך ללמדו, גם ילדה אחת קטנה ושהורה רכשה את לבות האנשים. קוראים לה „רחל“, לזכר השחקנית הפאריסאית הגדולה, ועיניה שחורות וגדולות וגופה צנום וצער שפוך בכל ישותה וקולה הצרוד מלבב ומרשים. בפני הילדה חתום כאב חרישי כה עמוק שאינו מצליח להעלות אפילו שמץ של חיוך. ניסינו לענגה, נתנו לה כסף, האכלנוה, דיברנו אתה על הורית, ביתה, משפחתה — אך אף פעם לא האירה בת־צחוק את קווי־פניה. קולת מתוק מאוד וחודר לתוך תוכו של השומע, תופס ומוציא ממנו דימעה על אובדן העם. יחד אתה, במרחק מה, מזמר נער, אולי אחיה. אף ששניהם קובעים שזרים המה, הרי העלם הקטן נמצא תמיד בקירבתה. קולו צלול ועצוב,

ובו אותה מתיקות מעוררת. מיספר הילדים השרים עולה למאות, ומיספר הכשרונות ביניהם גדול למדי.

יג. זמרים סוליסטים בוגרים. כל אשה שאינה מוצאת תחבולה אחרת כלשהי לפשוט יד, אך חפצה לעורר תשומת-לב, מתחילה לזמר. אלא שתוכן השירים הללו מצחיק ומגוחך, וודאי יעניין את חוקר הפולקלור. הם שרים שירי-עם יהודיים, רוסיים, פולניים וגרמניים; חשמע גם שירי-ערש, שירי-חנות, קטעי אופירות ואופרטות, דראמות עבריות כ, ברי-כוכבא¹, עקידת-יצחק² ועד לשלאגרים חדישים ביותר.

יד. שירה בלוויית תזמורת. בגיטו ישנם כאלה ששרו בעבר באופירה, אך לאחר שכלו כל הקצין מחלו אחדים מהם על כבודם ויצאו לרחוב. גברת אחת מומרת לפי כל הכללים, סולפגי ומודוליונאציה; ומלווה אותה תזמורת בת חמישה-שישה כלים: כינור, נבל, צ'לו ועוד. וכשאין לה תזמורת, היא מסתפקת בכינור אחד או בתארמוניסט. בראשונה נחבאו בסימטאות, אבל שמע שירתן הגיע עד לרחובותינו, תבוסת חלפת ועברו לרחובות. ואכן, הצלחתן אינה קטנה. מסביב לזמרת כזו נאספים עשרות שומעים עד שהמשטרה מוכרחה לפזר אותם, שלא יפריעו למעבר. גם נוצרים מתעכבים ומקשיבים לזמרה חנאה, המעידה על כשרון וטוב טעם, ועל רפרטואר מובחר. גם גרמנים שעברו בגיטו נעצרו לפעמים ליד זמרת כזו. מרבן שהיהודים ברחו מיד, אבל משנוכחו כי הגרמנים אינם טכים אלא מקשיבים בשקט היו חוזרים לשמוע, ושוב אינם בורחים עוד בהתקרב מכונות של גרמנים אל זמרת כזו. שירה זו עיקרה בגרמנית או באיטלקית. היה שם זמר אחד, חגיך האופירה במילאנו, ששר גם בפולנית, בעל קול חזק, טנור, עדיין לבוש די יפה, וכשהוא שר, הוא מביט למעלה, כאילו נמצא על במה גדולה ומוארת.

טו. זמרים דו-לשוניים. אלה אינם מחוננים בכשרון גדול. הם יודעים שאין שירתם מסוגלת לרכוש את לב השומעים, על כן מתרכזים אלה בטכניקה: הם שרים בשתי לשונות גם יחד; ולפעמים הם פשוט מתרגמים שיר פולני לאידיש, וגם להיפך.

טז. זמרים בעברית. ואף שהשירה לכשעצמה לקויה, הרי מעניינת השפה. השירים העבריים והארצישראלים מושכים לב בתוכם וביופים ויש להם חן מיוחד, מדברי עם חיבת-הארץ. לאלה הצלחה רבה, לא רק אצל מי שהיו בתנועות הציוניות, אלא אפילו אצל שונאי-ציון המעוקשים.

יז. שירה אנגלית. לאלה יש משיכה בגלל הקשר הכפול של אנגליה בעמנו, הן כבעלת המאנדאט בארץ-ישראל והן כלוחמת בגרמנים.

יח. חרונים. בגיטו נוצרו כבר מיספר שירים בעלי תוכן לוקאלי. בשירים אלה, מהללים³ בעיקר את הקהילה ומוסדותיה, את היושב-ראש, נוגעים גם במשטרה באופן עדין, שלא יגרשו מהמקום, שלא יכו באלה ושלא יקחו למאסר. שירים אלה הם בנוסח שהיה מושמע על הכמות הקלות ובבתי-קפה שונים.

יט. זמרת קטיילת. הולכת לה אשה ברחוב ושרה בלחש, וכשבאים לקראתה איש או אשה לבושים בהלכה, היא מרימה את קולה ושרה בצעקה, ממש לאוונים. הצלחתן של אלה קטנה, ומיספרן יורד.

כ. ומרי-וחויל. אלה שרים מחרוזות שירי-בידור ידועים או אף שיריים עתיקים. תוך כדי כך הם מעוררים את הקהל לשיר יחד עמם. משוררים אלה מצליחים בסימטאות, בעיקר בערבים. בשעת השירה מאספים חבריהם את הפרוטות לכובע, כמנהג הצוענים.

כא. רקדנים-מדדים, היינו זקנים העומדים במקום אחד, מרימים רגל אחת ומורידים, מרימים רגל שנייה ומורידים. אחר מתנועים ונאנחים: „אלי, אבוי! אלי, אבוי!“, ריקוד זקנים מקובל ומעורר רחמנות. פרנסתם אינה מן הגרועות.

כב. מרקדים רצים ברחוב, מתעכבים רגע, מסתובבים, רצים וצועקים או שרים.

כג. זמרי-באנע (באנע-זינגערס). אלה שאין להם לא קול ולא שמינה. הם יודעים שרק שירה תופסת לבב-אנוש ומקנאים במשוררים. כאלה שרים שירים טיוליים, כמו „די באנע“ בשתי שפות: „אוי די באנע, איך וויל נישט אוועקגעבן די באנע, איך וויל נאך א ביסעלע לעבן, די באנע נישט אוועקגעבן. טודי ראלאלא, טודי ראלאלא, טודי ראלאלא-לאלא וא טא באנא, יא ניע כצע אבדאן באנא, יא כצע קאוואלעק כלעבא, בא פינקערט יעסט כאלערא“. הוא אומרי-שר והקהל חוזר אחריו בזמזום. יש גם אשה זקנה אחת שאין לה לא כוח ולא קול וגם היא שרה „די באנע“, לרוב תמצא זוג, אם וילד עליידיה, שרים יחד „די באנע“. הקהל אומנם מביט עליהם ברחמנות גדולה, אך הכנסתם עומדת בניגוד גמור לרחמנות.

כד. מדקלמים. אלה עומדים באמצע הרחוב. בקול חזק, כיר הלחם הטובה עליהם באותו יום, מצטטים ומדקלמים שירים ובלדות. ביניהם מהבלטת אחת בעלת כושר ביטוי מצויין עד שממש תענג לשמוע אותה. חבל רק שמיספר גדול של ילדים מקיפים אותה תמיד ומפריעים ליהנות מכשרונה.

כה. שחקנים (אקטורים). בין הרעבים כמה אמני-כמה שלא מצאו מקום בכתיקה ובתיאטרונים שנוצרו כגיטה. שלושה מהם העדיפו את אמנות-הרחוב משנות ברעב, אבל הצלחתם קלושה. הם משחקים תפקידים אחדים, ומתאמצים מאוד. על אף הכשרון אין הקהל נמשך אחריהם.

כו. אנסטבלים. להקת שחקנים הנ-ישה באמצע הרחוב מתומר שלם, בעיקר בפולנית: „האלקא“ ו„ראצלאוויצא“. אלה מצליחים יותר מהשחקנים הבודדים. כאשר המטרה אינה מפריעה והיום בחיר, מתאסף סביבם קהל רב ואף הכנסתם לא מיערה.

כז. פאנטומימות של ילדים. הנהיגה זאת מתוכת נוצריה שנשארו אצלה שני ילדים יהודים שהוריהם נהרגו. היות שהיתה קשורה לשני הילדים המוכשרים הללו ומאידך קצרה ידה לעזור להם, העמידה את הילדים ברחוב לשנו, על-יד תחנת העזרה הראשונה הפולנית, רשם ערכו את תופעות הפאנטומימה: הוא בא לבקר את אחותי-לבבו. היא מתחמקת, מתגנדרת כאשה. הוא מתקף. היא נסוגה. הוא נרגז וכועס. אז מתעורר בה החשק והוא רודפת אחריו. לבסוף משתווים שניהם ורוקדים יחד. אינטליגנציה וצער היו הרוותים בפניהם ובתנועותיהם העדינות והרכות, ואלה עוררו את לב העוברים. בעיקר טיפלו בהם אנשי „העזרה הראשונה“ הפולנית. ואם ראו שאין להם „פדיון“, היו קוראים אל היהודים לכל יוניחו ילדים אינטליגנטיים אלה. התקנאו בהם אחרים וכעת כבר נראים כמה זוגות כאלה.

כח. מצללים בפעמונים ברחוב, לרוב ליד האוון ממש. וכשהעובר מתעכב, הם פרשטים יד ומבקשים. המשטרה רודפת אותם ואלה עברו להופעה בסימטאות.
כט. מקישים. אלה מקשקשים בכל מה שאפשר; בכף ובשני קרשים, כאילו היה זה קסילופון. משמיעים הם מלודיות ופזמונים אגב שירה נצחית של כל קבצן: „האט רחמנות“.

ל. הצבא המשפחתי. הפליטים שגורשו מעיריותיהם חוגגו במיספר ילדים לא זעיר, וכרגיל היה מיספר הילדים ביחס פרופורציונאלי הפוך למצבו החומרי של אבי המשפחה. ומשפחות בנות שבעה ושמנה ילדים אינן דבר נדיר. אך הפרנסה... אם כן, בבוקר יוצאת לה משפחה כזו החוצה במשטר מאורגן לחפש טרף. אבא בראש, מוביל שני ילדים ודוחף בבטנו ילד שלישי. האם אחריה, מחזיקה ילד אחד על כתפיה, קשור במטפחת, ושני ילדים בשתי ידיה. ואם חננם האלוהים גם בפעוט, אזי מובילים הם מין עגלה על אופן אחד, או אף בלי גלגל, ובתוכה נמצאת „הנחמה“ שלהם, „המווינעק“. וכשרואה האם בדרך גביר או דומה לזה, איש שבע שכדאי לעכור, חוסם האב את הדרך ומארגן בן־רגע את חילותיו בכל רוחב המדרכה, כדי שלא יוכל להיחלץ מהרשת. וכשהלז נבהל ועומד, מסתכל בו האב במבט של גיבור, מראה לו את עושרו, את אשתו המלכה ואת כל ירשי־העצר שלו, כמי שאומר: אדרכה, נסה למצוא כהם פגם, הרי „שכילה אין כהם“. לכן אל תפגור ותן! למרות הכל מצליחים גבירים להתחמק מהמכמורת. אבל נשים המתעכבות על־יד אורחה כזו, מגעצות ראש ומציאות כמה פרוטות לרוות את צער לבן־הן.

לא. אמהות. כמה תמונות של אמהות נחרתות בזכרון. אחת עומדת יומם ולילה, בלי ליאות, במקום אחד, מחזיקה את ילדה בחיקה ושרה: „גליק (מול), הנני דומה לאחרים ולא באת אלי אף פעם“. קולה צרוד, אבל מלא ושובה לב. אחרת יושבת ומניקה משדיה הצנומות את ילדה ורק עיניה נשואות אל העוברים ושבים. שלישית מגעצת את ילדה על ברכיה ושרה לו שיר ערש יהודי: „שקדים וצימוקים“. הרביעית עומדת על־יד ילדה הבוכה ומנשקת לו בלי הרף. החמישית יושבת עם ילדה על המדרכה ומשחקת אתו, צרעקת וצוחלת, כאילו כל העולם שלה הוא. ודווקא התמונה הזאת מרשכת, עצובה מאוד, ונותנים לה הרבה הניגוד בין האחרות שבסמרטוטים, לבין מלבושה ואושר האימהות והמבט שבעיני הילד, פועלים לטובתה.

לב. היפנוטאים. עומדים ושותקים. אבל בכל עובר אמיד תוקעים זוג עיניים משונה ופראי, עד שהרכה נבהלים ובורחים או מתעכבים ונותנים. ודווקא נדבת הגונה.

לג. מברכים. ישנם שני מינים: אחד שופך עליך כל ברכת הלשון עבור נדבת, ומובן שלפום צערא אגרא, מי שנותן יותר מקבל ברכה יתרה, ולמעשים ברכה פחותה. ויש האומר: „תנו, בבקשה! אם תתנו או לא תתנו מבורכים תהיו. די קילל אלוהים אותנו היהודים“.

לד. מקללים, ולא את העוברים, חלילה, רק את גורלם חמור. הם מצליחים לתאר בצבעים שחורים את גורלם, אגב גירוד ותנועת אברים בחינת דא לדא נקשין, עד שמוכרח הנך להתעכב רגע; ואם כבר עמדת, איר לך אם תעבור ולא תיתן. איר

אז מוכנים חצייקללות גם עבורך; ובעיקר הקללה שאתה תהיה במעמדו והוא במעמדך, ואז הוא לא ימנע ממך את פרוטתו.

לח. נסתרים. עומדים בקרן־זווית ורק ברגע האחרון הנך חש בהם, אך כבר מאוחר. ידו פשוטה וקול רך ועדין משמיע: „סליחה אדוני, מר פנע בי הנורל“, רשתיקה.

לו. לוחשים, לוחשים. ברחוב הולך אתך יחד, ברחוב המדרכה, פתאום ניגש אליך ולוחש לך באוזן: „תסלח אדוני, יום שלם לא אכלתי“. אם התרגזו על ידידות כזו ותגער בו, לא יכעם. הוא ילך וינסה את מזלו אצל אחרים.

לז. דורשים־בשלום. איש הולך לקראתך, או עלייך, ודורש בשלומך בהנפת טבע. כמכר מקדמת־דנא אומר הוא לך: „שלום אדוני“, „שלום גברתי“. כמעט שרוצה הוא להושיט לך יד, הנך נעצר לרגע, כרוצה להיזכר מי הדורש הלזה. וכבר תשמע את גימגומו: „אני מכיר את אדוני; אדוני אינו מכיר אותי! איש הייתי פעם וכעת...“

חמשת האחרונים הינם פסיכולוגים. מיספרם רב. בעיקרם אלה אנשים מבוגרים, באים בשנים, אינטליגנטים שהיו פעם אמידים. אך עולת עליהם אחוז המשתדלים לפעול באמצעים פיסיים או איפטיים, ביניהם הרבה מזיגים:

לח. נופלים. פתאום לפני עיניך נופל איש לרחוב המדרכה, עד שאי־אפשר לעבור אם לא תרצה לדרוך על איש חי. הנך מתעכב ולפגיד איש צנוע, שבור, עיניים סגורות או בולטות מאוד. אם רק יכול אתה, לא תשתמש בלי להת.

לט. דופק־ראש. יושבים על־יד קירות הבתים, בעיקר במקומות מוארים, ליד השערים, דלתות־החנויות ופתחי־הבתים. הם דופקים ראשם אל הקיר וצועקים: „מה חי, מה חי? ילדי גועים!“ הדפיקות כה חזקות ונוראות, עד שאתה מתחיל לתהות אם יש ראש כה חזק שיוכל לשאת כאב כזה, או שזה כבר יצא מגדר ראש, או שיש משחו בין ראשו לבין הקיר. גם רופאים שאלו והתלבטו בבעיה הזו. יש אנשים שהשיטה הזו פועלת עליהם מאוד ומעוררת לרחמים של ממש.

מ. חולי־נופל. פסבדו־אפילפטים מנצלים את מוסס ושוככים במקום שהרבה עוברים, קרוב לבתי־קפה ומסעדות. שוככים, ומפיהם יוצא ריר. הריר נוזל לאף, לעיניים, לחזה ומעורר גופל ורחמים גם יחד.

מא. משתבצים. עומד אדם — ולאט לאט, כאילו מתכוּפף ומשתוחח, יורד ראשו ושכץ נורא תוקפו. שבץ הגוף, הראש, הלשון. התנועות נעשות בשיטתיות ובטבעיות כזו, עד שזמן רב לא יכולתי להאמין שתנועות אלה הן מלאכותיות, אבל פעם ראיתי איש כזה עומד בשקט ומחכה עד שתגיע קבוצת־נוחנים ורק אז תוקפו השבץ. הגעתי למסקנה שיש כאלה המסוגלים להגיע לשלימות כזו במלחמת־החיים.

מב. מאיימים. טרוריסטים. הסוג תגרוץ במתנה זה הינם המאיימים. צעירים די בריאים, לכאורה, המנסים כוחם גם בדרכים שונות. אך כשאננם מצליחים, הם מתחילים לאיים ולצעוק, להכות באגרוף על הראש והחזה ולפלכל בעיניים. הם עושים זאת דווקא במקומות שם יושבות אמהות עם ילדיהן הפעוטים ומטילים פחדם

על אם וילדיה. ואם אין במקום גבר שירצה או יוכל לנרשן, מוכרחים לתת לו סכום כלשהו כדי שיסתלק מהמקום ויחפש שטח פעולה אחר.

מג. מתפלשים. אלה שוכבים על המדרכה ומתפלשים בעפר, מתגוללים ומסתכלים בד מן האדמה. בעיקר טראגיה היא צורתם ומצבם בשעת גשמים ורפש. בתענוג רב מתפלשים הם ברפש, ומלוכלכים מרימים הם פניהם וראשם לרנע, ודורשים את לחמם.

מד. רועדים. אלה, בעיקר בימי גשם, אינם שוכבים. הם יושבים למחצה וכאילו רועדים מקור. שיניהם נוקשות, מתכווצים ומשפשפים את הגוף שבאילו קפא עד שנדמה לך שעוד מעט וימותו, אם לא תצילום.

מה. בוכים. אלה מומחים הם במקצועם. בוכים כאילו בצינעה, אך בכי כזה הנשמע סמרחקים, כהוצאת מים ממשאבה כפרית. לא הצלחתי לפתור את החדיה מאין מוציא עני כזה כמות כה רבה של דמעות? הוא אינו פוסק מלבכות וכל הזמן מנצנצות הדמעות בעיניו ויורדות בלי הרף.

מו. זוחלים. ממש כתולעים. לא פעם אתה נבהל, כשמשוהו בא בין רגליך. ראש פרוצ ופנים מזוהמות מתגשמים לפתע מבין ברכיך והוא מביט בד בעיניים של חצי־משוגע ועניי־שלם; הוא דורש מעט אוכל לקיום שעותי האחרונות.

מז. מלקקים. אלה גורעים מהזוחלים. יש שמלקקים בגדים. אחד כזה מלקק את אדרכתך, את בעליך ומכנסיו. שמא נשאר שם פירור לחם או שארית דייסה. ויש מלקקי מדרכות, שאינם בוחלים בכל תועבה ומלקקים כל מה שנמצא במדרכה. נשברה צנצנת עם חלב, כד שימן או תרופה — חיינו תך להם, כבר זוחלים ומלקקים.

מח. בעלי־מומים. הם יושבים ושותקים. מראים לך רק את סומם, בצורה כה בולטת וכה מעוררת בחילה וצער, שרק יחידים יעברו בלי להשיג בהם. יושב אחד לבוש, רק רגליו גלויות, נפוחות ובקרעות. דם קרוש מעורב בפיטות־עור וברפש יוצרים מראה איום ומבטיל. אחר יושב לו והבגד שעל חזהו מופשל ואתה רואה גרידה על־גבי גרידה, כתמים מכל הצבעים, חבורות קטנות וגדולות לאורך ולרוחב, ממש דמות בלועת.

מט. נודיסטים. הוא מראה לעולם את עוניו ועירומו ואינו מתבייש. עירום יחף כזה, בלי מעיל ומכנסיים, שוכב אף בלי כותונת ורק תחתונים קרועים לנופי. ערום אחר דווקא לבש מעיל, אך לא יוחר, כאילו כיסה ולא כיסה את ערוותו. והמשטרה אינה מוצאת סיבה מספקת לאסרו, כי אינו מעורר קלון, הרי תבושה מכוסה לכאורה... אך הקהל, בעיקר הקטנים, מתלחש ומתחמק... אך נותן פרוטות לרוב. יש גם חצי־נודיסט. הלה מכנס אחד לו והשני חסר; כך גם המעיל, מחציתו חסרה. גם נודיסטיות מנסות להופיע ברחוב, אבל הן נעצרות מיד על־ידי המשטרה. חבל, מסתבר שאין להם חוש הומור, ואין להם אף הבנה כלשהי להומור היחיד שביטו.

נ. חקיינים. גם בין העניים, כמו בין אנשים בכלל, יש עצבניים ושקטים. השקטים בוחרים בשיטה הנומלית את אופיים, ומתמודדים בה עד לסוף, לסוף ממש, כלומר עד המוות. העצבניים קופצים משיטה לשיטה. אחרי שבחרו בהתפלשות,

ברעידה או בשבץ, עוברים תרבה מהם למקצועות אחרים, משונים ביותר, כמו חיקוי חיות: פתאום אתה שומע נביחת־כלב, כה חזקה וכה פראית, עד שאתה מוכרח לקפץ הצידה — והנה בחור לקראתך, ידו פשוטה וממש מכריח אותך לתת. אתרים יודעים לייבב כחתול: אתה טרוד ברעיונותיך והנה חתול מיילל לאוזניך ממש. אתה מופתע וכבר עומד המיילל, בחור צעיר, צנום ושדוף ופושט ידו.

גא. אפוזיטקאים, הרבה תפסו שסתם ביקרש וסתם „דרך“ לא תקלע למטרה. נחוץ לעורר את הקהל ולהראות לו על העוני המביא לגסיסתם וגוריעתם של אלפים ורבבות. ואכן מיספר המתים בגיטו כבר הגיע לחמשת אלפים בכל חודש. מיספר המבקשים עולה וכמות הנותנים יורדת. מי שרוצה לתת מוגבל ביכולתו, ועל כן לא לכולם ישיט ידו, רק ליחידים. על כן שואף כל עני יהודי להיות יוצא דופן, אבל תרי לא כולם יכולים להיות יוצאי דופן. מצאו לעצמם כמה עניים „דרך“ חדשה: יוצאים הם לרחוב לבדם, או בלוויית המשפחה, לבושים מלבושים מיוחדים, אחד שמיכה לגופן, ושוליה נסתכים ונגררים; אחר חבש כר לראשו, כאילו היה ראניה הודי, ואנשים נבחרים ונוטים הצידה.

גב. מיליטאריסטים. אחד כזה מוליך אחריו קבוצה שלמה: ילדיו ואשתו וגם עניים זרים, מסודרים בשורות — שניים־שניים בשורה. בין ורעותיו מקל ובראש המקל סור. למותניו איזור ובו תחובות כפות לאכילה, גם מולג ולפעמים גם סכין, גם „הצבא“ מלוכש בדוטה לו. אולי לא בעשירות והדר כזה, אף על פי כן גם הוא מזויין במכשירי מלחמה — מלחמת־החיים של העונדים על מפתן העולם־הבא ומשתדלים בכל כוחותיהם להישאר בחוץ, בעלמא דכולא רע.

גג. אקרובאטים. מטרתם של אלה הם החלונות והמרפסות של הקומות הגבוהות. עומד קבצן כזה באמצע הרחוב ומתחיל בניגון מר, שיתנו לו פירור לחם, גרעין שום, גלד בצל, עלה של פטרוזיליה, ואפילו עצם יבשה. מזמן לזמן מופיעת דמות אשה בחלון או בדלת המרפסת וזורקת חבילה קטנה ובה דברי־מה. למרות תוסר־אוניו קופץ העני אל החבילה המביאה לו הצלה מרעב ואושר למעיה. הוא חש שמינית־שבשמינית של עולם־הבא, עד כדי כך שהוא חש ותופס את חבילת שאר־הירקות בעודה באוויר, וטוב שתפס, כי לרוב יש בחבילות שרידי לחם בחמאה, או קליפות תפוחי־אדמה וכיוצא באלה שיירי מזונות וצירים העלולים לילך לאיבוד.

גד. עגלונים. על עגלה מפע־הידיו להתפאר, העשויה דלת רקובה של בית־מיסא, שמשך מאיו חצר, וגלגל או שניים כדי להתגלגל, מרכיב אבא את משפחתו ומושך בחוזקה עד שתזעה ניגרת סממחו. תוך שהוא מזרז את עצמו ומצעק לפני כל איש „מתאים“ הוא נעצר פתאום בצעקת גדולת: „האלט!“ (עצור!) ומיד הוא משמיע: „סליחה, אדוני! לא ראיתי. ילדי צועקים ללחם.“ גם לזה יש קצת הצלחה, בעיקר אצל הגברים.

גה. קירקסאים. בגיטו מתגוררים מתגוששים מעולים אחדים. יש גם מהפנטים וקוסמים. גם הם זקוקים לפרנסה, לאוכל. התארגנו אחדים מאלה וכבר יש „קירקס“ ברחוב. קירקס ממש. קפיצות, וגלגלים, וכלבים, ושטיחים, ואש אמנותית, ושרביט קוסמים עם צילינדר ועוד. קהלם העיקרי המה הילדים, הנותנים להם לפעמים את פרוטותיהם האחרונות ובלבד שיראו עוד פעם מהתחלה את מעשי הפלאים שלהם.

נו. סוציאליסטים. לכאורה פועלים גאים ההולכים עם כלי-העבודה שלהם: זגנים, נגרים ועוד. הולכים בקומה וקופה, מביטים ישר בעיני-העוברים ופתאום — „בוס“, הנגר התמוטט ונפל ארצה, כלי המלאכה פוורים מסביבו והוא שוכב אין-אונים, איננו יכול לקום, כנראה שנגרעה רגלו. הוא מראה באצבעו על הכלים הפזורים ומבקש לאספם. עוברים ושבים מתכופפים לעזור ולסויע ושואלים לבריאותו ולסיבת נפילתו. וכמוכן שכאן בא הביאור והתיאור — וממילא גם הנדבה.

גז. תמונה. יושבת לה נפש צנומה, דקת רגליים ופנים נפוחות מרגיזות עין. לא תכיר בה אם זקנה היא או סתם צייפת חיים. לא תואר ולא דמות לה. ועל-ידיה תמונה אשה יפה, לפעמים יפה מאוד. וכאשר אתה, גבר סקרן, גבר נצחי, ניגש לראות, הגך נמשך לראות מה עולל הגיטו לתושביו. אתה מסתכל בתמונה ושולח מבט ביושבת לידה. אכן זו אותה יפהפיה, זו הזקנה הבלה, הנראית כגל סמרטוט. רחמך נכמרים ואתה נותן.

גז. אידיילות. חיש מהר נוכחו הנשים שהצילומים והתמונות כובשים את לבות המתנים עד שצצו ונחרבו כפטריות אחרי הגשם, ואז גם התמונות אינן מועילות. אז צץ חידוש בשטח זה. אמהות שנשארו עם ילדים חיים מציאות אותם החוצה, ואז נראית תמונה אידילית, ולפעמים אף פאטריארכאלית: האב והאם באמצע, הילדים מאחור או בצד, ועל-ידם תמונה מוגדלת, צולמת שנה אחת לפני המלחמה או אפילו שנתיים, אך זו בדיוק אותה הקבוצה. אלא שאז פיהם היה מלא צחוק. כל הפנים קורנות מנחת ושובע ושלוה. האידילית שבתמונה מעוררת את המנטיכנט והתוצאה חיובית למשפחה הנצרכת.

גז. נעורים. יושבת צעירה על-יד הקיר, בטנה נפוחה מרעב או בדרך להתנפחות. היא כמעט מחייכת, צוחקת לגורלה, פושטת יד ואומרת: „תנו לי כמה גרושים. אני עוד רוצה לחיות. כה צעירה אני, חבל עליי“. או שהיא לוחשת: „עוד מארק אחד, רק אחד, לפני מות הצעירה“. או: „התאהב מלאך-המוות בחיי הצעירים. רחמי עלי, אנשים. גרשוהו“. משפטים אלה עוזרים להן להשיג פרוטות אחדות להמשכת עינייהן למיספר ימים או שבועות. בין כך ובין כך גורלן נחתם. שום דבר לא יצילן עוד.

ס. טבלאות. ראה תראה ילדים, עדיין יפים, ולפעמים רק תכיר שיפים היו. יושבים או עומדים ושותקים. רק עיניהם דורשות ועל לוח-לבם טבלה קטנה ומלים קצרות עליה: „אנשים, הצילו!“, או „אם תרצו, הצילו תיזם“. לפעמים גם טבלה ארוכה ועליה הביוגרפיה של המשפחה: האב מת במניפת הטיפוס, בן אחד נחטף למחנה, השני חולה ממכות שקיבל, בת אחת בבית-חולים, האם מסתובבת בחוצות ומקבצת על דעת עצמה.

סא. ס.א.ו.ס. במקום מלות הסבר ארוכות. שולחים אנשים את ידיהם החוצה, בלי טיפול והשגחה. בידו מחזיק הילד פתקה ובה מלה אחת ויחידה: ס.א.ו.ס. חילד מתעכב על-יד כל עובר ומשתדל לעורר את תשומת-הלב.

סב. קטריטניות. באמצע הרחוב התעלפה האם. נדבקה אליה ילדתה והתחילה לשפשף את מצחה ואת חזה היבש והיא צועקת מרה: „אמא, אמא, קומי, אל תעזיבי!...“ רחמנים מתעוררים והתעלה קרובה. ולפעמים המראה הפוך: הבת

מתעלפת, האם חוששת שזו כבר מתה, משפשפת את רקותיה, מנענעת אותה, מתחננת ומבקשת, אך הבת שוכבת בלי נוע. גם במקרה זה התוצאות טובות. חיקויים רבים מקלקלים גם דרך זו.

טב. רביים. עומד יהודי צנום, שבור, אבל פניו קורנות הוד. בעיירתו הית רבי, או שיכול הית להיות רבי ולא השתמש באיצטלה זו, או שהוא „נכדי“ של רבי גדול. עומד הוא בצניעה על אם הדרך. אינו מביט בפני איש. אינו פושט יד. עומד ומתווכח עם הכביכול, ויכוח מהול בפסוקים, במישרות ובמדרשים ולפעמים תוך חריפות נפלאה. עדיין זכרוננו אתו, לא שכח את תלמודו. שונה יחס החרדים לעניים כאלה. קשה לדרוש שיכניסו אותם לביתם, כי החרדים אינם בין גבירי הגיטו. עובר ישרי, מתעכב, שומע ומתלהב, ואז תוחב הוא לכיסו של הרבי סכום יפה: חצי זהוב, ולפעמים אפילו זהוב.

סד. אומרי־תהילים. יושב יהודי עלייד שער הכית, אינו מביט בפני איש, אינו דורש, הסידור פתוח לפניו והוא מתפלל בלי הרף בניגון יהודי נוגה. הוא אומר תהילים. תניגון והמראה מעלים בזכרונך את ימי אלול. אתה נכנס לאווירה של עשרת ימי תשובה, של תיקון ליל־שבעות ומרעדים מרגשים אחרים. הרטט חודר לנשמתך — והכיס נפתח.

סז. מזכירי־נשמות. בקרנות הרחובות מסתובבים צללים שקטים, רק שפתותיהם נעות. תלמידי־הכמים, שוחטים, חזנים — כל אלה כלי־קודש והם מזמינים: „רי יהודי, פדיון עבור מזכירי־נשמות“. זאת לפני כל חג; או: „רי יהודי, ראש־חודש נעלטי“, בשבוע שלפני ברכת־החודש. אלה נוגעים בנימים נסתרות בכל נפש יהודית. מה עוד שהם נעלמים בשבת, בזמן שכל הקבצנים האחרים ממשיכים במלאכתם ואינם מבדילים בין חול לקודש.

סח. מתפללים. סוג מיוחד שרכש לו אזרחות בזמן האחרון. עוסדים כמה יהודים ברחוב ומתפללים בניגון יהודי מסורתי. כשמישיטים, פורצים רבים בקדיש־יתום וכל העם עונה אמן.

לסיום אזכיר כאלה שלא ניתן להכליל אותם ב„ענף מקצועי“. אלה טיפוסים אינדיבידואליים שהחליטו לפנות אל המון העם, כיוון שעזרת הקהילה והמוסדות אינה מספקת ואין בה הצלה. ביניהם מיספר נגנים בעלי־שם, שכדאי להזכיר אותם. הכנר המופלא הולצמן ומנגן הנבל שטולצמן מנגנים לפעמים ביחידות או שהם מארגנים סביבם תזמורת ומבקרים בתצורות. „פרנסתם“ אינה מן הגרועות. גודע שאלה הם מנגנים בעלי־שם. חלונות נפתחים לרווחה ובניסטה של „מבינים“ זורקים אליהם סכומים רציניים. הכנר פינקלשטיין מספר לי שבממוצע מכניס לו חלקו כ־50 זהוב ליום. סכום זה אולי אינו מספיק כדי לחיות כאיש גורמאלי, אף כי בסכום זה אפשר אולי להשיג 150 גרם בשר, 100 גרם שומן, ביצה אחת, חצי כיכר לחם ורבע ליטרה חלב. אבל ליהודי בגיטו זה נחשב לסכום נכבד ביותר.

מאידך ניתן למנות בין אלה שאינם ראויים להיקרא „קבצנים“, כי גם זה תואר הוא להם, גם את האנשים שמלאך־המוות המציץ בפניהם לא היה מסוגל ללמדם משהו, והם לא ראו עוד מוצא ודרך להצלה גם לא לימים מיספר.

תיכרתי כמה מהם, דוקטורים לפילוסופיה. אחד, פליט מגרמניה, היה אסיסטנט באוניברסיטה. ראיתי פעם עומד ליד הבאזאר לֶשֶׁנו, הוא לא הסתכל באנשים, כאילו לא היה מאנשי העולם הזה. אולי תעה גם כעת בעולם הדמיון בתורותיהם של קאנט, ליבניץ או שפינוזה. מביט היה בשטף האנשים הזורם לפניו ופתאום, בלי הכנה, ניגש באלכסון אל אחד האנשים ועוד טרם הספיק לומר: „סליחה, אדוני, אני כבר..." כבר ניענע האיש בידו מתוך ביטול וחלך לדרכו. את שארית הפסוק, „אני ד"ר לפילוסופיה, אין לי מוצא אחר", אמר לעצמו, כשהשובר רחק ממנו. הוא לא נשאר לחכות לעובר שני ושלשי. אייבהטתון גבר עליו והחזירו לשער הבאזאר. חיכה זמן רב ואחר שוב יצא — ובאותה „הצלחה".

אחר, פרופסור למתמטיקה בגימנסיה פילנית, היה כבד־שמיעה. הוא העז יותר מהדוקטור הראשון, הוא העז לעכב גברת אחת ולומר לה את כל הפסוק: „אני ד"ר...", אך היא אף לא רצתה להתעניין בו, כי שמיעתו הכבדה קילקלה הכל. הוא ענה לא לפי שאלותיה, אלא לפי שהבין שהיא צריכה לשאול אותו. היא שאלה אם כבר אכל היום, וכתשובה התחיל להוציא מתיקו ניירות ישנים וחשף את חזהו הצנום והחולה; כיוון שחשב שהוא לא תאמין לו, על כן רצה להראות לה דיפלומות ותעודות. האשה נבהלה וברחה. כך הצליחו כל נסיונותי האחרים. אחרי־כן החליט הדוקטור להחזיק את הדיפלומה בידו ולהראותה לעוברים, אולי זה יקח את לבם. אבל בגיטו נהוג היה לאסוף את כספי הגרבות בגליון־תווים ולא בכוכי. העוברים חשבו שגם הוא רוצה לאסוף פרוטות לגליון הנייר... אך ללא להקה אין גם גרבות.

מאה אלף איש לוחמים את מלחמתם האחרונה לפני העיניים, בחוץ, בפרהסיה, בפני כל העולם, בפני אלוהים ואדם. אך שניהם קרים, זרים ואינם נצילים. אותה עובר בכל יום ורגליך ועיניך ומחשבותיך והרגשותיך מסתבכות באלפי גופות המתפלשים, הזוחלים, הנופלים, הנפוחים, המתעלפים, המסתגפים, המשובצים לפניך וכפניך. ואם הוא משתבץ היום רק למראית־עין ולכאורה, מובטח הוא שכעבור כמה שבועות ישתבץ כבר באמת, כי מי יצילו? ואם מתעלף הוא היום רק לכאורה, יכול אתה להיות משוכנע שבעוד חודש יהיה כבר נפוח, ובעוד חודש וחצי תמצאהו מכוסה בנייר־אריזה בצידי הרחובות. נדמה לי שבכל הנסיגות בהם נתנסינו — פצצות, הריגות, חטיפות, מכות, יריות, מאסרים, נסטאפו וס.ס., שולץ, דינאסי, מחנות — כאפס נחשבו כלפי אותו אוקינוס של צער חי, צער הנזרק בפנים, בכעס ובחרעומת. בעיניך אתה רואה צפר מרוכז, קונדס, חי, גוסס, גורע. צפר כה עבה שהגן ממשש בידך, בחושיך, בנשמתך. צפר כה חזק, הממלא את דמך, זורם בעורקיך והולם בלבך עד לעצוצה, לטירוף ולשגעון.

נתת לנו חרשים אלו להתל בנו. נתת לנו רגשות אלה כדי להבקיע אותנו מתוכנו. קשה ניסיתנו, קיללת אותנו בתוכחה שנהיה „משוגעים ממראה עינינו". ודאי כיוונת לגיטו ולא לסתם שגעון. לכל אחד מאתנו נקבים במחצו, ברקותיו, לא רק העיניים רואות ומשתגעות, המוח רואה בנפרד דרך נקביו ומשתגע בנפרד. וכך גם הלב. מי יודע אם נעבור שריפת־עצבים כזו, בה הגנו דלוקים כעת. ומה יהיה סוף עמנו ואחריתו? גורל המתים ידוע. גורל החיים וגם של אלה שלא ימותו —

הוא בסימן שאלה. גורלם — טר. משוגע־ממראה־עיניים, מחלה שאי־אפשר לרפואה, והיא דורשת לזכור ולתקן. דורשת גם לזכור ולנקום.

שוק הספרים

עשרה ביולי 1941. חופעה חדשה מעניינת, בעלת ערך הומאני רס־דרג בניטו. ספרים. קונים ספרים לאלפים ומוכרים ספרים לעשרות. בכל רחוב ובכל פינה עומד יהודי ולפניו שטיח או שק ועליו ספרים שונים: עבריים, פולניים, אידישאים, גרמניים, רוסיים ושפות זרות אחרות. פה תוכל לראות בעליל כמה עשיר היה ל"יהודים" במובן הזה. ים של ספרים בכל המקצועות. תמצא ספרים בכריכה עתיקה: עור, בד, משי וגייר. ספרים בלויים וקרועים. ספרים חדשים ומכריקים. כל אלה שאינם מסוגלים למסחר בסוכריות מוכרים ספרים, ולפלא יהיה אם אוקר שהכנסת המוכרים האלה היא די גדולה ומכלכלת את בעלית. סופר עברי שאסף כל ימיו חייו ספרים, וספריית ביתו מנתה ארבעת אלפים ספר, היה אחד הראשונים שהתחיל למכור ספרים, והוא מפרנס את משפחתו רק מזה. הוא סיפר לי שלולא כאב־לבו על שארצו חייו נמכר ועובר לבעלים אחרים, היה שבע־רצון ממכירתו. בעיקר הוא מוכר ספרי ישראל מקדמת דנא. תלמוד בבלי ופוסקים, ספרי קבלה וחסידות. פה תוכל להיווכח אילו ספרים נתחבבו על העם. תוכל לראות כי השל"ה, האר"י והבעש"ט, וכן יצירות תלמידיהם, מפרשיהם ומאמיניהם, תופסים מקום בראש הספריות היהודיות בגולת פולין. ספרי רביים וחסידות באים לפני ספרי מדע ומחקר, שכראשם נמצא את חובת־הלבבות, ספר העיקרים, ספר החסידים ומורה־נבוכים; אבל בעיקר רב הוא מיספר ספרי הש"ס מכל ההוצאות: וילנה, וארשה ואמסטרדאם. ספרי הוצאת חורב מצאו להם מקום בזמן האחרון. כך האלפסי ונשיא־כליו. מעטים ספרי תנ"ך ומפרשיהם, אף שבחיפוש נמצא דווקא פה ברחוב פנינים יקרות. רבים הם ספרי „הזהר" מכל ההוצאות, ספרי עין־יעקב ודומיהם.

ישנם כמה רחובות בהם התרכזו מוכרי־ספרים, כמו בגובליסקי וסביבתה. שם לאורך הרחוב תמצא שולחנות, כיסאות, מיטות־ברזל, גם ארונות, גם מגירות — ועליהם ספרים. לידם מיספר קונים רב. אמת, שמחיר הספרים אינו גבוה, אבל תקנית רבה מאוד. לא פעם ראיתי כיצד יהודי, שיכול אני להישבע שאינו לו מזון כדי סעודה אחת, עומד ומעלעל בספר הוך שהוא נושא ונותן עם המוכר, „גביר" כמנהגו, בדבר המחיר. וניכר בו בקוצה שזו שאלת־חיים בשבילו להשיג את הספר הזה. את כל עתותי החופשיות אני מבלה ליד שולחנות הספרים הללו ואיני יכול שלא להתפעל לעישר הספרים ודמות הקונים. בשולחנות הללו מצאתי הרבה ספרי קבלה שחיפשתים ימים רבים. מצאתי שולחן־ערוך של האר"י עם פירוש של תלמידו, נגיד ומצוה, קונטרס הר"י מיגש, ספרי חרדים, רזיאל המלאך ודומיו, עץ־חיים וספרי קבלה רבים. פה יכולת להיווכח עד כמה לא חדרו זרמי ביקורת המקרא לבית יהודי. לא נמצאו כמעט פירושים „מדעיים" חדשים ולא ספרי חקירה.

משומדים במנזר

ספטמבר 1941. ביקרתי היום במנזר ברחובנו, יחד עם הצורך נפתלי זילברברג מה"מאמענט". רצינו להיווכח עד כמה נכונות השמועות כי השמד ערשה בזמן האחרון שמות במחנה, מתפתח ועולה. וחנה מה שראינו עבר את כל המדומה והמצופה. בכמה מאולמי האפרכית מצאנו קורסים של תלמידים, בעיקר בגיל מבוגר ואפילו זקנים, המתכוננים להתקבל למנזר. בזמן האחרון רבו החומרות ולא כל מי שרוצה ליטול את השם נוצרי יכול להתקבל. דורשים הכנה והכשרה. והמומר עצמו ושני עוזריו מלמדים הרבה שעות ביום ומיספר דורשי הקורסים גדול.

לדבריו של כומר אחד שפגשנו, אין מקבלים כרגע, "תלמידים" נוספים, כי פשוט אין מקום. הוא הוסיף שאילו הייתה אפשרות, הייתה כל האינטליגנציה, ואפילו הסותרים ודלת-העם, עוברת לנצרות. הסביר, "מתכונן" אחד: "וכי מה עלינו לקוות מדתנו? גם אם תיגמר המלחמה, אפילו בנצחון בנות-הברית, ערכו של יהודי ישאר תמיד בשפל המדרגה. שמש היהדות גורעת; כיוון שהתחילה לנפול — נפול תיפול. מולדת אין, ולא תהיה לעולם. בוז ועיניוים מלווים את כל דורות ישראל". והוא, כאב למשפחה, דואג לבניו ולדורותיו. על כן הוא משנה את דתו, שטמילא לא הייתה אלא פורמאלית. שום דבר — לא מוסר, לא מסורת ולא תקוות — לא קושרים אותו עוד לאמונת ישראל.

דיברנו עם סוחרת, זקנה אחת. היא מועצת שלא היה לה אף פעם שום קשר לדת. יהודיה היא אך ורק מלידה, ותו לא. היא מדברת פולנית, קיבלה חינוך פולני וקשורה לארץ פולין, וכמובן שאינה מאמינה בשום תיקון לעם היהודי. כעת רק אסונות מחכים ליהודים. היא מקללת קללה נמרצת את הוריה וזקניה שלא הבינו לה דרך בחיים, שהעזו להולידה יהודיה ולסכן את חייה וחיי משפחתה. לתמחננו מצאנו גם אחד שהיכרנותו כיהודי לאומי, מתפלל בשבתות. חשבנו שירצה להתחמק; יתבייש מפנינו; אבל הוא — אדרבה, יצא לקראתנו בשמחה, ועוד היתל בנו: "חשבתי שגם אתם נתפכתם סוף-סוף!" לא מפחדתמוות הוא רוצה לעבור לנצרות, הסביר, אלא פשוט לא מצא תוכן ביהדות עד כה, וגם צורה אין ליהדות, וכי אפשר לקרוא תוכן להשחתת המידות בישראל, לקנאה ולשנאה, להתנגדות לאומית טיפסית, לאידיוק, לאי-סדר, לאי-מסירות, לפאראזיטיות? הצבענו בפניו על ארץ-ישראל כפתרון לכל תבעיות הללו. הוא הודה ששם אולי כדאי שיחיה עם-ישראל, אבל הגולה בהכרח שתיעלם. צריך להגר או להשתמד. אין מוצא אחר!

ביקרנו בגן הנחמד של המנזר. מאות אימהות יהודיות מנענעות את ילדיהן דווקא פה. הן מחכות לחורן לעזוב את מחננו. עצי הגן נתנו ריח. הילדים ישנו. האימהות קראו בספרים. מבעד לחלון אחד התדרים ראינו ראשים יהודיים המקשיבים לקול המטיף הנוצרי. עמדנו שנינו בתקועים, נדהמים למראה-עינינו. היהדות בורחת דרך כל החורים.

כשהספינה טובעת — בורחים תחילה העכברים. היהדות לא ידעת לעגן את אמונתה וערכה בלבבות מאמיניה. משוללים כל מן, כל ערך וכל צורך רציון היהודים.

בורחים ומחפשים ומבקשים שירצו לקבלם, כי גם זה קשה כעת. מוסיף־הלידה מכריע בתקופת תורת־הגזע. התורה הזו רוכשת לה מאמינים לא רק בעם הגרמני, אלא גם בקרב העמים האחרים, ובעיקר בחוגי המנזר הנוצרי, אם לא רשמית, אזי לפחות אישית ומעשית.

רצינו לבקר בקורסים. לא הורשו לנו. זרים אינם נחוצים כעת. אין מקום לשום ביקורים, הסביר לנו הכומר הצעיר שיצא אלינו, אחרי ששמע שאנשי־עט אנחנו. בשעת סכנה רצים כולם למנזר, אל חיק האם — הסביר — והיא היתה רוצה להכניס את כולם תחת כנפיה, אבל מאידך מפחדת היא מפני כבשים שחורות, שלא יקלקלו את כל העדר. שוב אין היא מאמינה באמת בכוונת ההתמסרות של היהודים הבאים כעת לחיק הנצרות. מאות שנים חיפשו הנוצרים דרך כדי לגאול את נפשותיהם, אך אלה התעקשו. וכעת רצים כולם לגאולה. מיספרים לא רצה למסור לנו, רק אמר ששני מנזרים בגיטו מלאים קורסים עד אפס מקום ואינם מקבלים מועמדים נוספים. האם יעשה המנזר דבר־מה לטובת המיומדים? האם יפנו למענם אל הרשות? לדבריו נעשים מאמצים למען המיומדים מאז, אבל לא לטובת המיומדים החדשים, שכל אמונתם נובעת מבולמוס הבריתה והפחד. כנוצרי וכפולני מתייחס הוא בשלילה לתורת־הגזע: אבל מוכרח הוא להתדות שהדם היהודי זקוק לטיהור מעולה, לפני שיוכלו להכניסם לקדושת המנזר; ואולי בכלל לא יוכלו להכניס את כולם. אומנם חרליגיוניות והתלהבות של הנוצרים החדשים גדולה מאוד והם מקשיבים למיסה בכל יום, ובעיקר ביום אי ובחגים, ברצינות ובעניין רב. אבל זוהי התלהבות גיאופיטית. בחצירה ובגיטו הסביר שאל היהודים ככלל יש להתייחס בחשד, ודווקא בענייני דת ואמונה; כיוון שהם משוללים רגש האמונה. וידוע שהאנטיאיסטים הנלהבים ביותר הם יהודים.

ימים נוראים

22 ספטמבר 1941. ראש השנה השלישי. הוא נושא עמו כוח הרס תחודר לתוך תוכנם של החיים והנפש ומחולל מהפכה. ואם אלוהים דורש שיפגדו אותו מאהבת ויראה, אזי בראש־השנה הזה היתה רק יראה. יראה ולא דווקא יראת־ה', אלא יראת־העתיד, יראת־החיים ויראת־המוות. אפילו בחוגי החרדים האדוקים, שעד כה לא נשברו, נהרגשת תסיסה ניכרת לרעה. במלחמה הזו לא רכשתה לה האמונה חסידים במחנה היהודים בפולין.

נערכו מניינים. התפללו הרבה ואפילו בהתלהבות, אבל זו היתה יותר התלהבות מעקשנות, לא פנימית, לא עמוקה. התפללו בסימטאות. צעקו. הרבה בכי, לא כשל ילד מתחנן לפני אביו, אלא כילד הנועם מהרגשת אי־יכולתו להשלים עם אי־הצדק. היהודים השבים מבתי־התפילה משתדלים להראות הכזת עונג, מתוך התאמצות יתירה. אל גדול לנו, מתנחמים הרבה, „עוד יראה כוחו“, „כן“, מנענעים ראש האחרים, „אבל זה יהיה אחרי מותנו“. נשמעים ביטויים כמו: „אלוהים יצא לחופשה ותשאיר את העולם לטמשלת הזדון“, או: „אלוהים אסם את אוניבר“, „בזמנים עברו הראה אלוהים ניסים. גם הצדיקים הראו ניסים. ולמה אין כעת שום גם?“, חוזרים

ושואלים. הביטויים חודרים לתוך השכל ודוקרים. אין אנו ראויים, אם אין הדור ראוי, אך מה הטאו העוללים והיונקים? גם היראים, הרבנים, הצדיקים — כולם סובלים, נענשים וגוועים יחד עם החוטאים והפושעים. היכן יד האלוהים? היכן אצבע האלוהים? שִׁרָאָה אות, מופת, סימן!

גם בראשית־השנה הזה חזרו המראות המזכרים. מכות בראשי העומדים בחוצות, בהן עוברות המכוניות אל הפאביאק. ירו כמה פעמים, נפצעו ואולי גם נהרגו כמה יהודים, אך כמעט שאין שמים לב לזה. הגבול בין החיים והמוות של היהודי מטושטש כעת. עוד אשתקד התחלחנו כולנו לשמע נבזות כזו: לירות בהמוך. לחכות. רצח עוברים ושבים שקטים. השתא שמענו ואטמנו אוזנינו מלשמע, לקולה של מכונית עוברת, לשמע צעקה — ברחנו השערה. האם ייתכן אחרת? יהודים, חג יהודי, היש לשטן עידן כשר ומתאים יותר כדי להתל בנו?

כמה שונה השנה מהשנה שעברה. כעת הגנו מרגישים שחטאנו. גם אשתקד התאוננו על המצב, אך זו היתה תקופת זוהר לעומת השנה. יענו שמענים אותנו בשל היותנו יהודים, אך התנחמנו שאלה הם תענועים של יחידים, של סאדיסטים; אבל השתא, אפילו העיוורים שבינינו נוכחו לדעת שכל הרעה טמונה וצפונה לנו, אך ורק לנו. נלחמים גם ביהר העמים; גם הפולנים וכל עמי אירופה סובלים. אבל כל זה אינו אלא סבל מידו של כובש פראי שאומנם מזלזל בכל חוקי הכיבוש, אך בכל זאת יש סייג וגבול למעשיו. לא כן כלפי היהודים; לגביהם אין כל חוק, ולכן אין הפוגע בהם נענש, ולכן כל הנעשה בהם מותר ומוצדק. אנו הוצאנו מגדר של אנשים והוכנסנו לגדר של חיות שמצווה להורגן. הרגת יהודי? הרי זה כאילו ירית בחיה. אין דין. אין דין.

גם השתא השתדלנו להיענות לכל דרישות המסורת. היה לנו דבש, אם כי מלאכותי. קידשנו והתפללנו. השתדלנו לשמח. התאספנו להאמין, אבל הרגשנו שכל זה אינו מועיל. במרום או בתהום נחתם גור־דיננו. אין אנו יודעים עדיין אם יגרשו את כולנו, או ישחטו רבבות מאתנו, או יגמרונו עליידי מניפות וגזירות, אחת גרע: סתם לחיות לא יחנו לנו.

רואים בעליל שכל תכונות חברו יחד להרסנו. חבל לנו רק על אלפי יהודים נוספים הנכנסים לתהום ההרס של הישד הנורא. מוסרים שבקייב שחטו בלילה אחד חמישים אלף יהודים! השערות מסתמרות! שבר בת־עמי! אללי! אללי! חמישים אלף בלילה אחד. על שום מה? רק על ששם יהודים נצמד אליהם מכבר. כי הלא היהודים בִּי.ס.ס.ר. הינם כיתר התושבים: אינם מאמינים, אינם משתייכים לעם היהודי, ואין להם שום קשר לכלל היהודי. אדרבה, הם משתדלים להוכיח שתורת הקומוניזם יקרה להם מכל הון והיא מלמדת אותם לא להסתגר בחוג של עם ולא בגדר של אמונה. ובאמת היהודים שם הם הקוסמופוליטים האמיתיים. הם זרקו אחרי גוים כל רגש לאומי וכל קשר לאמונה. והנה גם זה לא עמד להם בעת צרה. כך בכל עיר ועירה. בכל מקום שהם נכנסים — רצח והרס בכלל, וכלפי היהודים בפרט.

המתים השוכבים לאורך הרחובות מכוסים בנייר־אריזה. כעת, בחג, בראש־השנה, מביע כיסוי תגיד הזה תהום של בוז וכליטה. כל עובר מחיש צעדיו, מפתח

שנא ייאלץ לשמוע את טענות המה שמתחת לנייר, כעת ביום הדין, ברחוב יהודי, לעיני אחי היהודים.

מה מנוחכת היתה הקומדיה לפני בית-הכנסת הגדול טלומצקה. מסתבר, שהקהילה פעלה דבר-מה... היא לא ידעה לגאול את רבבות ישראל ממחנה מלאך-המוות. אך היא, "הצליחה" והשיגה מאת הרשות רשיון לפתוח כמה בתי-כנסיות ראשיים. בעיקר טלומצקה, שכמו בשנים קדמוניות מכרו כרטיסי-כניסה לבית-הכנסת, סירוסת התפלל ומשוררים היו לאיחושטאט שניצת על המקהלה. ממש יום-טוב. יו"ר הקהילה, הנשיא, בא בצילינדר. פלוגת שוטרים עמדה הכן והוא עבר לפני המחנה כמצביא המקבל מיצעה. קומדיה של תפילה ליד קומדיה של שלטון. אחרי הצהריים נשתנה המצב לטובה. לא מצב הכלל, חלילה, רק מצב-הרוח. אנשים טיילו ברחובות, השמיעו דברי כיבושין, דיברו על החזנים, על הנגינות, על סירוסת ומתחריו. השמש היפה הוסיפה הוד, כאילו הביאה דרישות-שלום משנים עברו. אלא שקרניה התחילו לחזור גם לגופות המתים השוכבים בעיר, שלא נקברו היום, וריח באשה וצחנה החל לעלות מהם.

"תשליך" מצא כבר מצב-רוח כמעט חגיגי. כמעט שכחו את, "פראנקשטיין", את המכות ואת הצרות. גם, "החוטפים" לא נזכרו. אפילו על הקהילה ושלטונה עברו בשתיקה. כולם רצו לטייל, בנות-ישראל ובני-ישראל. התאספו ליד ברוי המים והשליכו את עזונותיהם במצולות-הגישו.

ערב יום-כיפור 1941. ערב יום-כיפור כמעט נורמאלי. בתי-קפה נסגרו, בתיאטרונים לא שיחקו, השוטרים לא חטפו, קלנסי הנסמאפו לא היכו, הקהילה לא העיקה, הרעב התנהל כדרכו, וגם הכינים עשו את שלהם. היהודים מהירו. מהירו להכניס את החג לנפשו. הנפש צמאה לחגיגות מסין זה. חגיגות של פחד ועובש. דווקא בתקופה כזו, שכל רגע נושא עמו את הפחד, וכאשר השים שכל החיים הינם עונש, נוקסים תבריות לאוירה כזו. יום-הדין. אולי יום-הדין יביא מה. אולי ירחם אלוהים. אולי ישפוט אותם, אותנו. אולי יראה כוחו, ואולי אם אנחנו, החוטאים, נבקש ונתפלל, אולי יסלח לנו ותתחיל תקופה חדשה. אולי נגור בראש-השנה דיננו לחיים וכעת מחכים בשמים אך ורק לחתימתו של רבש"ע. אדרבה, נלך ונבקש ונתפלל, ואז האל הזקן שלנו, שלא פעם הוציאנו מעבדות לחירות, יסיר מאתנו את עצמו ויטה את כף הדין שלנו לעבר האחר ויפדה אותנו מצרותינו.

כל המנינים, בתי-הכנסיות ובתי-התפילה נתמלאו מתפללים עד אפס מקום. לפנות ערב היו רגעים שתוכידו את וארשה מאו, מלפני המלחמה. הלכו לקרובים ולטשפחות, לקבל ברכה. חדרי כל הרבנים והרבנים נתמלאו מתחננים לברכה. הרעש וההמיה היו כה גדולים עד שהחרישו את קולות רבבות הקבצנים ברחוב, שקיבלו היום מגות יפות יותר. היום חילקו צדקה לרוב, מי שהשיגה ידו ומי שלא השיגה. מרוב ההמון לא ניראו המתים בצדי הדרכים. לרחוב היתה צורה שונה מזו של כל השנה.

בבית-הכנסת נמצאים כולם, גם כאלה שכבר מזמן לא ביקרו בבתי-התפילה. נשתלט צורך פנימי, רגש פנימי חדש שלא התחולל עד כה, הכול רוצים להימצא

בחברת מתפללים ולהשתתף בשיח-הלב, לב העם, לב החמון. חום נורא מחניק וכולנו מזיעים נורא, אבל אין איש מתרחק מהחום הזה, כאילו מרגיש שהחום הזה בחוץ לו כדי להתגבר על קור פנימי, על פחד מפני הקבר הקר, מפני המוות, מפני העתיד. אנחנו מתרפקים אחד על השני. יחיד עלול להתרופף וליפול. אולי בכוח הכלל תימצא הצלה. תפילתו של סירוטת בלוויית המקתלה חוללת נפלאות. היו רגעים ששכחנו עולם וסביבו, נישאים בכנפי מעלה היצצנו בפני השחקים הבחורים ושרנו בלחש, מלווים את החון, את כל מנגינות-ישראל במצוקתו ובסבלו.

יום-כיפור, 1.10.1941. בתי-התפילה מלאים עד אפס מקום. מתפללים בהנאה גדולה. גם השתא ביקרו חיילים גרמנים בבתי-התפילה והרבה מהם הצטלמו ליד ארונות-הקודש וליד ספרי התורה. בשני מקומות הגיע הדבר לידי איסה גדולה. הדבר נודע לגסטאפו ואלה מצאו דופי במשחק החיילים הזה. איזה חילול קודש! חייל גרמני, בן הגזע הנעלה, יעמוד על-יד תורת-השקר ותכחש של העם הירוד, של הגזע הנחות... במקום אחד נכנסו וציוו על החיילים לצאת, ואז התחילו היהודים לברוח. בבית-כנסת אחד סירבו החיילים הגרמנים לצאת, והם התחילו להתנווכה עם איש הגסטאפו, שנאלץ להוציא אקדה ולירות באוויר. אך גם אז לא עזבו החיילים, ורק אחרי התערבותו של איש גסטאפו שני צייתו ויצאו. היהודים התחילו לחשוש לפוגרום. התחילו לברוח, להתחבא. ריח של ערב-פוגרום התבשא באוויר. רק לעת נעילה נרנצו ושבנו להתפלל.

ביקרו בבית-העלמין, למרות הפחד הגדול והסכנה הכרוכים בכך. בית-העלמין נמצא מחוץ לחומה ומסתובבים בו דמויות של מברחים ויריות אינן פוסקות שם. ככל וזאת הסכים פרוסס ללכת אתי. עולם חדש נתגלה לפני עינינו: אלפי אנשים, נשים וטף שכבו וישבו על הגדר, בחצר, על הספסלים, בחדרי-הטהרה, על-יד המצבות וביניהן. קהל רב של גברים עמד ובדחילו הקשיב לתפילת החון וסילסוליו, כאילו לא חל שום שינוי בעולם. אנדופי-כרול של סבלים, מברחים, עגלונים וטריזנים היכו בחזקה על חויהם ותפילת „עלי-חטא" הידהדה באוויר ונשמעת למרחוק.

נשמעת יריה. לרגע כאילו איבדו המתפללים את עשתונותיהם ונדמה היה שיברחו ויחפשו מנוס. אבל רק לרגע. הביטו אחד בשני, כאילו שאלו אם צריכה סכנה מכך. משנגעו, התעטפו ביתר חוזקה בטליתותיהם והמשיכו להתפלל בהתלהבות יתירה. ילדים צעקו, אמהות הניקו יונקים, בחורות ונשים חלשות התעלפו. אף-על-פי-כן הקשיבו כולם וחזרו מלה במלה על דברי החון; גם אלה שלא הבינו את תוכן תפילתו. הנשים נמשכו אחר הניגונים המסורתיים שספגו מאמנותיהן ואבותיהן. פסיעות אחדות מכאן עומדים ז'אנדארמים גרמנים ומסתכלים. גם חיילים לרוב באו. רבים מהם צחקו, אך היו גם אחרים שהקשיבו ושמרילב למרחש.

אולי יקום פעם סופר שירצה לספר את קורותיו של הגיטו, לצייר ולתאר את מחזותיו. כאן הוא עלול למצוא סיפורים מן המרגשים ביותר. כך קרה היום. לבו של משומד חדש בכנסיה הקתולית שברחובנו התפוצץ וגדם שעה שהיה מצעק

בניגון: „פתח לנו שער, בעת נעילת שער, כי פנת יום ז' שכן, שהיו עמו בכנסיה, סיפרו שכל היום היה מבולבל. כל צילצולי־פעמון של המנזר הרעידו. פעמים אחדות ניסה לאטום את אוזניו כדי לא לשמוע. כבר בבוקר, בשעת המיסה, התעלה, אשה אחת שנטה שלחש את תפילת „ונתנת חוקף קדושת היום“. לאחר המיסה יצא והסתכל ארוכות ביהודים שהלכו להיגנש בשעת הפסקת־התפילה. הוא אפילו ברך ב„גוט יום־טוב ז' כמה מכרים. לפנות ערב לא שלט עוד בעצמו. נפל על ברכיו, צעק, ובכה. משהעירו את לכו שאינו נמצא בבית־הכנסת, ביקש את סליחתם ושחק, אך לא הרבה זמן; אחר־כך התחיל לזכור ניגונים עבריים. משומדת אחת דרשה שיציאו את זה שמחלל את קדושת המנזר בניגון יהודי, והן המשתמדות הלוא הן באו הנה דווקא כדי לשכוח ולא לעורר את הרגשות היהודיים. אך רוב המשתמדים אך ניצענו ראש לאומלל, ובעיני רבים אף ניצענו דמעות, אולי דמעות זכרון יום־הדין. אך לפתע התרוסס האיש ופתח בצעקה „פתח לנו שער ז' והתחיל להכות על חזו ככתפילת „על־חטא“, והנה נתמתח פתאום, פתח לרווחה את עיניו, נפל וזמ. לבו סקע והתפוצץ.

הרגי מלכות

דצמבר 1941. ניצוץ כזה שיחשמל כך את הגיעו כבר מזמן לא עבר עלינו. היו לנו צרות יותר גדולות, הריגות המוניות, אבל הסיבה והצורה של הרצח הזה היו כה שונות וכה חדשות בחיינו, שהטביעו את חותמן עלינו באופן מיוחד. לפני שבועיים נתפרסם, שהוֹאֵנְדֶאֶרמֶרֶה ברחובות הפולניים תפסה יהודים שעברו עוון נורא, פושעים טמא, היינו שהיו בלי טלאי צהוב. כן נתפסו כמה יהודים בתברחת ובית־דין גרמני דן את כולם למיתה. הם הובאו לבית־הסוהר היהודי בגגשת. למשטרה היהודית הודיעו, שאם יכרה או ייעלם אחד מהם, או אפילו יחלה, כל משמר הסוהר ייהרג. בין הנאשמים היו הרבה עשירים, וקרוביהם ביקשו לשחד בסכומים ענקיים את המשטרה, אך ללא הרעיל. התערבות אצל הנסטאפו והוֹאֵנְדֶאֶרמֶרֶה, אצל קמיסאר העבודה, אצל יו"ר הקהילה, שבינתיים קיבל כבר כינוי חדש, יו"ר שלטון הרובע היהודי, גם זה לא הרעיל. התחילה עבודה „מאכרים“ וסרסורים שהבטיחו לסדר את הדבר באמצעות כוסית ומשכב־נשים. הכל ללא הרעיל.

פתאום הודיעו שמחרתיים, בחצר בית־הסוהר, יוצא לפועל נזרי־הדק על 11 יהודים שנידונו למוות, וההוצאה לפועל תיעשה על־ידי המשטרה. כמה בחלה נוראה. השוטרים היהודים נתאבנו מפחד. יהודים יצטרכו להרוג יהודים לפי פסק־דין של בית־משפט גרמני! כל העיר נודעזעה. רגילים היינו להלשנה, לכוב, למירמה, לעורמה, וגם להסגרה. אבל להרוג, במיתה בית־דין, יהודי באשר הוא יהודי — למדינה זו לא הגענו עדיין. שוטרים התחילו להתחבא. נפל פחד הרובה עליהם, אף כי רובם ככולם למודי־קשת, חיילים לשעבר, והשתמשו לא מעט ברובה. היו כאלה שהשתתפו במלחמה הקודמת וכאלה שנתניסו בתחילת המלחמה הזו. ודאי ידו, ואולי אף הרגו, במלחמה. רק אחרי הצהריים נדע ששוטרים פולניים

יירו ביהודים, אך השוטטרים היהודים מזכרים להיות נוכחים בעת הביצוע. לא כל הפולנים גיאותו להוציא לפועל גזר כזה בפקודת הגרמנים. איילך הוכרז המפקד לברור קבוצה מתאימה בהפלת גורל, ולפיו נקבעה הפלוגה שתשתתף בהריגה.

אמש ייללו כל יושבי בית הסוהר. פחדו מאימת המוות. הם ידעו שאחרי הראשונים ילכו גם האחרים. ובמאסר יושבים אנשים חפים מכל פשע, שהרשלו לשם על-ידי יריד הקהילה או המשטרה בגלל „חטאים“ כגון איימשמעת למשטרה, העלבת פקיד הקהילה, דברי דופי על שלטון הקהילה. ואם כעת יעמידו אותם למשפט הגרמני אין ספק שיידונו למוות וייהרגו. היו יריד הבטיח שהוא בעצמו ישיג על כך שיסבול רק מי שראוי לכך. מי שחף מפשע לא ייענש. אך הבטחתו לא הרגיעה אף איש. הפחד גבר. בערב נשמעו יללות האסירים בכל רחובות הגטו הקרובים. גם בני המשפחה של האסירים עמדו בחוץ מייללים ובוכים.

בבוקר הודיעה הרשות לרבנות לשלוח רב לוודיו האחרון של הנידונים. את השליחות הזו מילא רב בעל אומץ. רוב הנידונים בכו על-ידו וגשמעו לתחנונים שלו, שנאמרו בחצאי-מלים ובהרמת עיניים למעלה, כאילו הראו שמיחר שלא נאמר פה נמצא שם ומשם תכוא התשובה, משם תגם עבור חיותם. כשאמר הרב את הווידוי עם הנשים — לא התאפק מבכי לגורלן של נשים צעירות ובראות. שניים מהנידונים לא רצו לקבל את הרב, ממש גירשוהו. לא האמינו עוד באל יהודי, בראותם את אייתצדק, „שוחפו של היטלר“, צעקו, „איצדק ואייזנשטר דרכו“. הרב ניסה להרגיעם, להסביר להם, שיש דין וצדק בעולם. לא שמעו לו. בשעה עשר הוציאו 9 נידונים. כולם בריאים ואנשים צעירים. בחצר כבר נמצאו השוטרים הפולנים ורוביהם על כתפיהם ופלוגת המשטרה היהודית ואלות-גומי בידיהם. באו גם שני קצינים גרמנים, שניהם לבושי מדים וכפפות לבנות כדון תליינים.

אחד, שליח התובע, הקריא את פסק-הדין והשמוות. פרצה יללה גוראה בכל בית הסוהר. גם אנשים בחוץ ששמעו את הבכי פרצו בבכיה איומה. בחצר ניגש רופא גרמני ובדק כל אחד מהנידונים.

אשת אחת צעירה ילדה בן במאסר. ביקשה שירשו לה להסתכל בו בפעם האחרונה. אחרי התייעצות קצרה הביאו את התינוק. האם פרצה בבכי גורא, חיבקה את הקטן, ולעיני כל הנידונים, השוטרים הפולנים והיהודים והגרמנים חלצה שד והניקה בפעם האחרונה את ילדה הקטן. הגרמנים חיכו כשקט ואפילו בנימוס. פשעה היה שלא ענדה סרט יהודי על שרוללה. בפעם האחרונה הסתכלה בעיני מלאכה הקטן. והקטן, בלי להבין, הביט גם הוא בעיני אמו-הורחו. לא הבין הקטן ששוב לא יראה את הפנים הללו, לא ירגיש את דפיקות הלב תוח ולא ידבק לחות-אחב זה אף-פעם בחייו. יתום, עוזב ואומלל. יתום יהודי, יתגלגל ממקום למקום, מפנית לפינת. בכל מקום יתחוו, ידחפוהו, יגרשוהו, יבעטו בו. בעיניים גדולות, פתוחות לרווחה הסתכלה האם בפני בטנה. דמעות גדולות, מלאות, התגלגלו על לחיה, נפלו על פני הילד והפריעו את יניקתו. הסתכלה בעיני בקשה ותחנון, לא אל הרוצחים הגרמנים שאין רחמים בלבותיהם, אלא אל השוטרים היהודים, בבקשה אילמת שיטפלו בקטן הזה.

נשמעת פקודה. השוטרים היהודים ניגשו לקשור את ידי הנידונים לאחוריהם. נידונה אחת גירשה את השוטר והדפת אותו עד שכמעט נפל: „לא נחוצי“, אמרה בשיניים חורקות, „אל תושבו הרוצחים שאנחנו פוחדים. תירו בלי לקשור!“ אבל הגרמנים לא ויתרו. היהודים הם פחדנים ואסור שיחיה אחרת. שני שוטרים קשרו בכוח את ידיה של האשה אחורה, סביב העץ.

שוב פקודה. קשרו מטפחות על העיניים, סביב הראש. גבר ואשה אחת מחו. אינם פוחדים להביט אל מול המוות. תגרעת ראשו של הגרמני הראתה שלא לשמוע לבקשות הנידונים.

פקודה. השוטרים היהודים זזו הצידה. השוטרים הפולנים נערכו. הנידונים שמעו את משק הרובים. מעבר לחומה לא ראו שום דבר; רק שמעו את הריקת הרובים האופיינית.

פקודה. מטה יריות אחד פילח את האוויר. כגדומים בגרון ענקי נשרו גזיות לאדמה, אבל לא כולן. פקודה. ירי שני פילח את האוויר. עכשיו לא עמד שום גוף יהודי כפות לעצים.

פקודה. השוטרים נערכו בשורה, לצעידה. רופא גרמני ניגש, בדק את דופק המומתים. לידו קצין גרמני ואקדה בידו, כדי „לגמור“, אם יהיה צורך. לא היה צורך. שום לב יהודי לא דפק עוד.

IN THIS ISSUE

100th Anniversary of Janesh Kortchak's Birth

- Israel Gutman, who personally knew J.K. and witnessed the work he did in the Warsaw Ghetto, gives a character sketch of this great educator who remained faithful to his words to the end.
- Two of Janos Kortchak's letters to his friend in Kibbutz Ein-Harod, with him his stayed during his visit in Eretz-Israel, give us to understand his poetic and sensitive soul.
- Joseph Arnon, of Kibbutz Ein-Hamifratz, who did a great deal to have Kortchak's writings published, also abroad speaks of the nature of his letters.

Testimonials

- Reuben Ben-Shem, one of the survivors of the Warsaw Ghetto, kept a very detailed diary there giving many particulars about Jewish life during those years. We print here some parts of this diary.
- Joshua Büchler, a member of Kibbutz Lehavot Haviva, was among the children imprisoned at the camp of Buchenwald. He gives evidence on one of the "Blocks" there and on the children therein.
- Ze'ev Milikovsky, a member of Kibbutz Eilon, who served in the Red Army and later on was one of the many who spent the years in Soviet Camps and on the roads, has recorded what happened to him. Here we print part of his testimony covering the outbreak of the war between Germany and the U.S.S.R.

Articles

- Jehuda Tubin, of Kibbutz Beth Zera, tries to give a summary of Zionist ways from the beginning of the Aliya in the 1880es to our day, and the realisation of Zionism especially after the holocaust as well as on the attitude of contemporary Jewry to Zionism and to the State of Israel.
- Emil A. Fackenheim, of Toronto, Canada, one of the outstanding research workers on the holocaust, deals with our existence now, after Aushwitz.
- The well known American-Jewish historian Leon Dzik deals with the extermination policy of the Nazis and how far it was influenced by the fact that Jews were also manpower.